

DÉMOKRITOS O PODSTATĚ DUŠE A JEJÍ SMRTI¹

STANISLAV MYŠIČKA, Katedra politologie FF UHK, Hradec Králové, ČR

MYŠIČKA, S.: Democritus on the Nature of Soul and Its Death
FILOZOFIA 70, 2015, No. 2, pp. 107-118

This paper deals with Democritus' thoughts concerned with the life and death of human soul. Democritus was known for his materialist atomist doctrine, which had many implications for his investigations in the area of mind and soul. According to him, the soul is corporeal, i.e. it is a compound, consisting of atoms of specific (fiery) nature. Therefore, it is prone to destruction just like anything else existing in the universe. Soul must perish after the death of the body, because the material bounds holding the soul together are destroyed. Like Socrates, Democritus held the view that from a moral point of view the experience of death should not disturb us, because our death is insignificant for leading a good and happy life. Unlike Socrates, Democritus supported this view by the notion of soul as perishable entity, which is necessarily destroyed by dissolution after the death of body. By acknowledging this fact we might see quite plainly that it is us who control our life goals; this insight cannot be made clearer by any metaphysical or psychological theory.

Keywords: Democritus – Soul – Atomism – Ancient philosophy

Démokritos z Abdér (asi 460 – 370 př. n. l.) je autorem, od kterého se nám zachoval nejrozsáhlejší soubor zlomků z oblasti psychologie před vystoupením Platónovým.² Mnohé naznačuje tomu, že Démokritos vypracoval svoji nauku včetně otázek týkající se duše do velké míry nezávisle na Sókratově vlivu (viz Barnes 1982, 1-2). Předmětem této práce jsou Démokritovy názory na složení duše, její funkce a nakonec otázka jejího konce. Démokritovy představy o smrti, vyplývající z jeho přísně materialistické představy o fungování světa a jeho podstatě, měly dopad na některé jeho etické představy. Tato práce se bude snažit ukázat, že nejpravděpodobnější se jeví taková interpretace Démokritova chápání pojmu duše, která trvá jednak na naprostém zániku duše po smrti, ale také na jisté pozitivní zkušenosti, kterou nám může přinést pochopení podstaty smrti.³ I když téma Démokritových názorů na duši a mysl bylo samozřejmě v odborné literatuře několikrát probráno (zejména v oblasti epistemologie), myslím si, že diskuse ohledně povahy duše

¹ Za cenné připomínky chci poděkovat Jaroslavu Danešovi.

² K Démokritově dílu a životu podrobně viz (DK 68 A 1) a (Leszl 2007). Všechny Démokritovy zlomky ze sbírky Diels – Kranz jsou citovány v překladu M. Svobody a M. Mráze (1980), pokud není uvedeno jinak.

³ Tato otázka je tradičně kontroverzní. Např. J. Barnes (1982), W. K. C. Guthrie (1978) a C. C. W. Taylor (1997, 1999) tuto spojitost z řady důvodů odmítají, J. Warren (2007) na ni odpovídá spíše kladně.

a její smrti u Démokrita stále nabízí hodnotné pole zkoumání.⁴

Nejprve krátce představím základní metafyzické předpoklady Démokritovy filosofie. Poté se blíže zaměřím na charakteristiku ψυχῆ u Démokrita a nakonec se podívám na dochované informace ohledně jeho názorů na smrt duše a důvod jejího zániku. Jádrem koumání bude 1) Démokritův materialismu ohledně duše a její zánik po smrti a 2) názor, že neopodstatněný stran ze smrti vede ke špatně prožitému životu.

Atomistická metafyzika. Podle Aristotelovy zprávy bylo cílem antických atomistů smířit eleatskou tezi o nutné jednotě a nehybnosti jsoucího s pohybem, vznikáním a zánikáním věcí ve smyslovém světě tak, jak je nám to prezentováno smysly (Aristotelés, *GC I*, 8 = B 67 A7, srov. (Guthrie 1978, 67-69; Taylor 1999b, 161-163). Atomisté reagovali nejspíše na Melissovou nauku, spolu se Zenónovými paradoxy. V návaznosti na Parmenidovu filosofii Melissos odvodil z prostého faktu, že něco existuje, soubor nutných vlastností jsoucího. Je jedno, prostorově a časově neomezené, nezničitelné, nedělitelné a nelze na ně působit (viz DK 30 B 1-4, A 5, 10; srov. DK 20 B 11, B 14-16, B 23-26; KRS, 509; Barnes 1982, 82 a n.). Atomisté reagovaly na Melissův zásadní předpoklad, a totiž že prázdno je nutným důsledkem nejsoucná. (DK 30 B 7, srov. Furley 1993, 57-62, 79-85; KRS 511.) Leukipos a Démokritos přijaly 1) nutnost existence prázdna jako něčeho ontologicky relevantního, ale zároveň postulovaly 2) prázdno jako nejsoucí. Podle nich existuje nekonečně nesmírně malých, dále nedělitelných a nezničitelných tělísek (σώματα), která se pohybují v prázdnu (κενόν), které umožňuje pohyb atomů, ale samo jej nepůsobí. Atomů je nekonečně mnoho a podobně je nepočítaně jejich tvarů.⁵ Atomy jsou dále zcela určeny svojí polohou, tvarem a uspořádáním (DK 68 A 38, A 45, A 47).

Atomy se pohybují v prázdnu a tento pohyb probíhá věčně, bez počátku a konce (DK 68 A 31, 56). Je nutné zmínit, že atomisté jako první konceptualizovali pojem prázdna. Slovy Jana Patočky se prázdno pro atomisty stalo „výchozí bodem základního konceptu korpuskulárně pojaté přírodovědy: prázdny prostorový a časový rámeček, atomická výplň a mechanický pohyb této výplně.“ (Patočka 1999, 357) V tomto „nekonečném prázdnu, v němž není nic ani nahoře, ani dole, ani uprostřed, ani uvnitř, ani vně“ dochází k neustálým srážkám atomů (DK 68 A 56). Tyto srážky dávají pomocí sofistikovaného mechanismu za vznik nekonečnu různých světů, častokrát s dosti odlišnými vlastnostmi (DK 68 A 1. 31-32, A 23, A 40). Chápali atomisté prázdno jako prázdny *prostor*? Ve vlivné Sedleyho interpretaci máme prázdno chápat jako jakousi „negaci substance“, tj. nevyplněné místo mezi atomy, spíše než absolutní prostor známý z newtonovské fyziky (Sedley 1982, srov. KRS, 534-535). Prázdno je spolu s atomy konstitutivním prvkem univerza a proto nemůže být prázdny *prostorem* (jak je tomu později u Epikúra). Proč však nazývat prázdno „nejsoucí“? Snad proto, že postrádá homogenitu atomu, jehož pohyb

⁴ Ze starších studií stojí za pozornost Guthrie (1978, 434-436), v současnosti patří k základním pracím k tématu studie J. Warrena (2002) a C. C. W. Taylora (2007).

⁵ DK 68 A 9. C. C. W. Taylor dodává, že je tomu na základě principu dostatečného důvodu, protože není žádný důvod, aby atomy měly nějaký určitý tvar (Taylor 1999, 204).

umožňuje (srov. Berryman 2002).

V démokritovském universu je vše plně aktuální a o skutečném vzniku a zániku (na rozdíl od Platóna či Aristotela) v něm nemůže být řeči. Existovat může pouze místní pohyb atomů v prázdnu, který je také příčinou vzniku a zániku makroskopických těles, které je změnou uspořádání atomů, nikoliv skutečným vznikem a zánikem v pozdější aristotelské filosofii. Podle eleatského principu „nic nevzniká z nejsoucího“ není možné, aby atomy, které nemají kromě tuhosti a místního pohybu žádnou další kvalitu daly vzniknout aktuálně existujícím substancím. Aristotelés proto na mnoha místech vytýká atomistům nedostatek vysvětlení *přirozeného pohybu* atomů, jejichž následkem je vznik větších a složitějších předmětů (DK 68 A 15). Podle Démokrita je však možné vysvětlit, jak z atomů vznikají větší, vnímatelné objekty, a to pomocí principu, podle něž se atomy shlukují na základě podobnosti. Princip „podobné k podobnému“, který nám dochovává hlavně Simplicios, pro Démokrita funguje jak v anorganické, tak organické přírodě a je tedy univerzálním metafyzickým principem, který ale přesto není teleologický (DK 68 B 128, 164).

Podle Démokrita jsou tedy skutečné pouze atomy a prázdno, ostatní kvality jsou výsledkem lidské konvence a lidského vnímání. Podle Plútarchovy zprávy „z nejsoucího není vzniku a z jsoucího by nemohlo nic vzniknout, ježto atomy pro svou tvrdost ani nic netrpí, ani se nemění. Proto nepochází ani barva z bezbarvého, ani příroda anebo duše z toho, co nemá vlastnosti a netrpí.“ (*Ad. Col.* = DK 68 A 57) Démokritos tvrdil, že by atomy měly být nespátřitelné *in principio*, neboť samy o sobě nemají žádné sensoricky zachytitelné kvality (Johnson 1967, 12). Nicméně, není jasné, zda Démokritos chtěl říci, že sekundární vlastnosti jsou opravdu iluzorní, nebo pouze to, že je chyba je přisuzovat atomům samotným (srov. Furley 1993, Pasnau 2007).

I když všechny informace o vnějším světě jsou nám zprostředkovány smysly, nejsou empirické informace pravým poznáním. Démokritos je nazývá temným, v protikladu k jinému druhu poznání, které je oddělené od smyslů a koná na rozdíl od nich něco jemnějšího (λεπτότερον, DK 68 B 11). Proto také „dohodou sladké, dohodou hořké, dohodou teplé, dohodou studené, dohodou barva, ve skutečnosti však atomy a prázdno.“ (DK 68 B 9) Démokritos považoval konvencionalitu existence smyslově zachytitelných předmětů za jednu ze zásadních pravd, kterou může filosofie nabídnout (srov. KRS, 526–530; Barnes 1982, 28 a literatura v pozn. č. 30 a 51). Je těžké dosáhnout pravého poznání a v jistém slova smyslu jsme fundamentálně odděleni od pravé skutečnosti (DK 68 B 6-8). Díky relativitě smyslového vnímání musíme zavrhnout koncept pravdy jako neplatný; pokud existují na nějakou věc dva a více různých názorů, nelze s určitostí určit ten pravdivý. Ale (*pace* Taylor) nesmíme chápat Démokrita tak, že popírá pravdivost jakéhokoliv poznání, ale pouze poznání sensorického, protože pravé poznání nepochází ze smyslové zkušenosti (Taylor 1997, 211). Pro Démokrita je pravda „nejasná“ právě proto, neboť není zachytitelná smysly, ale pouze rozvažováním (DK 68 B 117). Proto Sextos (*Ad. Math.* VIII, 6-7, 56) klade na roveň Démokrita a Platóna v jejich názorech na nespolehlivost smyslů. Přesto hrají smysly pro Démokrita jistou pozitivní úlohu: jejich úkol spočívá v *potvrzování* představ o atomech a prázdnu jako jediných konstitutivních částech všeho existujícího

(*Ad. Math.*, VIII, 6-7, 56; srov. Taylor 1999, 204; Epikúros, *Ep. ad Her.* 54-55; 68-73 zlomky a komentář v LS, 32-37).

Démokritova nauka o duši. Nejstarší řecké literární památky (tj. homérské eposy), nám zachovávají specifický náhled na ψυχή, který je silně spjat se smrtí člověka. V následujících dvou staletích došlo k posunu významu ψυχή jak ve filosofickém, tak obecně jazykovém diskursu, a tento vývoj vyvrcholil v Platónově teorii, která bude postulovat ψυχή jako nesmrtelnou a imateriální. Můžeme však pozorovat, že již před Sókratem a Platónem byla duše v běžném jazyce chápána jako nositel morálních vlastností a také praktického rozhodování a poznávání. Sókratés se nicméně oprávněně zdá být zásadním přelomem, neboť unifikoval uplatnění různých konceptů ψυχή existujících v předcházející myšlenkové tradici i lidových představách do jednotné představy o duši jako „centru“ osobnosti, složce jednotlivce, která je nadána kognitivními a morálními schopnostmi, poznáním i svědomím (Robb 2008, 132-141). Jeho žák Platón posléze vytvoří na tomto základě jednu z nejucelenějších psychologických teorií antického myšlení, významně podepřenou jeho metafyzickými názory (*Resp.* 434d-445e). Není pro nás nyní důležité, do jaké míry byl Sókratés inovátorem v celém aspektu jeho nového chápání duše (jak ji u něj můžeme označovat), ale fakt, že pro Sókrata byla duše „ontologicky jedinečná a mravně nedoceníitelná“ (Robb 2008, 134).

Démokritova nauka o duši musí samozřejmě být v souladu s atomistickými metafyzickými principy, a to zejména tvrzením, že *cokoliv* mající nějakou schopnost konání musí být tělesné. Proto Démokritos podle nám dostupných svědectví chápal duši jako materiální, tj. složenou z určitého druhu atomů. Všechny operace a konání duše/mysli musí být tělesné povahy, neboť kauzální působení je možné přisoudit pouze tělesům (lépe řečeno atomům). Tělesnost duše sama o sobě není v presokratickém myšlení ničím výjimečným, inovativní je napojení této myšlenky na důslednou aplikaci atomistických principů. Démokritos tak např. uvažuje o procesu učení jako o fyziologické změně lidského těla (DK 68 B 33, B 197). Pomocí moderního slovníku filosofie myslí bychom Démokrita mohli označit za atomistického redukcionistu, protože vše existující je výsledkem kombinace atomů.

Někteří pozdní autoři uchovávají zprávy o rozdílu mezi rozumnou a nerozumnou částí duše, což je však s největší pravděpodobností pozdní interpretace ovlivněná epikurejským myšlením.⁶ Většina nám dochovaných zpráv hovoří o jednotě ψυχή u Démokrita. Diogenés Laertios např. hovoří o totožnosti duše s rozumem (*Vitae* IX, 44 = DK 68 A 1). Navíc i jiní autoři dokládají, že Démokritos chápal myšlení jako proces, který probíhá v celém těle (DK 68 A 107). To má za následek absenci centra aktivity ψυχή. Jednota ψυχή samozřejmě více odpovídá obecnému „redukcionismu“ Démokritova ψυή, ještě více s jeho důrazem na poznání jako „změnu“ celého tělesa (ἐτεροιώσεις τοῦ

⁶ DK 68 A 105, pro podobný názor u Parmenida, DK 28 A 45, B 16, srov. (KRS, 337–339); Guthrie 1978, 67-70).

σώματος).⁷ Tím je myšleno změna atomové struktury duše nebo její části, která musí doprovázet každou duševní činnost a stejně tak poznání.

Z čeho je duše tvořena? Podle dochovaných zpráv to měly být atomy kulatého tvaru, které jsou nejpohyblivější a mají stejný tvar jako atomy ohně.⁸ Oheň i duše disponují vynikající vlastností pronikat vším ostatním (DK 68 A 101). Lze zde spatřovat podobnost s Anaxágorou, který hovoří o své Mysli jako o „nejjemnější“ (λεπτότατον) (DK 59 B 12). Kulovité atomy tvořící duši jsou rozptýleny po celém těle a Démokritos jako řada myslitelů před ním spatřoval silnou spojitost mezi ψυχή a životním teplem (Guthrie 1978, 431-432). Dýchání je pro Démokrita zásadní pro život, protože tak dochází k udržování duševních atomů uvnitř těla.⁹ Okolní vzduch obsahuje řadu těchto atomů a „když tedy živočich dýchá a vzduch do něho vstupuje, tu vnikají spolu tyto atomy, a protože zadržují tlak okolního vzduchu, zabraňují unikání duše, která je v živočíchách“. (DK 68 A 106) Aristotelés připodobňuje způsob, jakým duše ovládá tělo k historce o Daidalovi, který rozpochyboval dřevěnou sochu Afrodity tím, že do ní nalil rtuť (DK 68 A 104). Také hovoří o tom, že „duše je ohněm“, nicméně je zřejmé, že na základě atomistických principů tak tomu nemůže být. S kulatými atomy nelze ztotožňovat ani duši ani oheň, neboť ty povstávají až z následků spojení mnoha atomů podobných vlastností.¹⁰

Jak jsou spolu smíšeny prvky duše a těla? Atomy duše jsou zastoupeny v celém lidském těle, proto také můžeme disponovat volným jednáním. Podle Lucretia Démokritos (dle jeho názoru nesprávně) tvrdil, že „tělísko těla se střídá s tělískem duše vždy sdruženo v pár, a z těch je utkáno tělo.“¹¹ Z toho můžeme vyvodit, že se jednalo o vlastní Démokritův názor, neboť takovéto stanovisko by bylo v souladu s jeho systémem vztahu mezi duší a tělem, byť jsou obě tyto složky tvořeny atomy. Tělo a duše jsou spjaty, nicméně duše má vedoucí úlohu a používá tělo víceméně jako svůj nástroj. Tento mechanismus je věc, kterou například Platón vůbec později neproblematizuje (srov. Kahn 1985, 6-8; Barnes 1982, 375-378.). Podle Aetia Démokritos považoval za duši „ohnivé spojení částic uchopitelných rozumem“ (DK 68 A 102) a proto můžeme tvrdit, že duše, stejně jako atomy samotné, je přístupná pouze rozumovému zkoumání. Je možné, že Démokritos měl ve skutečnosti na mysli to, že v podstatě je myšlení a smyslové poznání to samé, protože toto vše je pohybem atomů v prázdnu, ale funkce různých částí duše by samozřejmě nemusela být nutně totožná (srov. Taylor 2007).

Duše je podle Démokrita sídlem emocí, inteligence, rozvažování i vnímání. Jejím základním znakem je jednota. Duše má rozhodující vliv na to, jak kdo prožije jeho život.

⁷ DK 67 A 30, srov. A 105.

⁸ Myšlenka, že část člověka odpovědná za kognitivní funkce je složena z nějakého druhu ohně a zbytek člověka ze země, je ve starověkém Řecku velice stará. Srov. Hésiodos, *Theog.* 124, 697; Homér, *Il.* XIV, 258, Platón, *Prot.* 320d; Guthrie 1978, 67-69.

⁹ Tuto myšlenku poprvé nalézáme u Anaximena (DK 13 B 2; srov. DK 12 29) a později v rozpracované podobě u Diogéna z Apolónie (DK 64 B4, srov. DK 64 A 9).

¹⁰ KRS, 548, srov. *Vitae* IX. 43 a rovněž Epikúros, *Ep. Ad Herod.*, 53.

¹¹ *De rer. nat.* II, 370-373. V navazující pasáži Lucretius tvrdí, že duševní atomy jsou mnohem menší než atomy tvořící tělo a jeho vnitřní orgány.

Proto Démokritos říká, že „duše je příbytkem ducha (ψυχή οικητήριον δαίμωνος)“, který tradičně může mít špatnou či dobrou podobu.¹² Etický rozměr Démokritovy nauky o duši není předmětem této práce, ale její celkový záměr poněkud v hrubší podobě dosti sókratovský, zejména svým celkovým zaměřením na dobrou péči o život naší ψυχή. Démokritos si cení duše více než těla a proto označuje duši (s jistou ozvěnou orfických nauk) jako přístřešek (σκήνος) těla (DK 68 B 187, 223). Štěstí podle něj dlí v duši. Duše má svůj cíl a za ten je považována εὐθυμία (dobromyslnost, DK 68 B 3, B 191), která podle pozdějších zpráv neměla být identifikována se slastí (DK 68 A 1.45; srov. *Vitae* IX, 45; Havlíček 2002, 13-15). Štěstí nespočívá v tom, co vlastníme, ale v tom, jak jednáme, jakými lidmi jsme, bez ohledu na majetek nebo sociální status.¹³ V zásadních zlomcích B 244 a B 264 nalézáme myšlenku, že správné jednání není závislé na přítomnosti cizích osob nebo donucení.¹⁴

Z oblasti psychologie je nejlépe u Démokrita dochován jeho názor na podstatu smyslové vnímání. Podle něj musí proces poznání probíhat formou působení dotekem, což odpovídá jeho obecnému názoru odmítnout vše, co není v konečném důsledku kombinací atomů v prázdnu. Démokritos měl pravděpodobně svoji nauku rozpracovanu poměrně podrobně, jak svědčí dlouhý referát v Theofrastově díle *De sensu* (DK 68 A 135). Různé druhy vjemů jsou vysvětlovány skrze rozdílné druhy interakcí lidského těla a vnějšího prostředí, které jsou následně zachyceny lidskými smysly. Na výsledný vjem má zásadní dopad velikost a tvar atomů, protože to ovlivňuje „zpracování“ vjemu lidským kognitivním aparátem. Zrak je například vysvětlován pomocí teorie, která pracuje s neustálou emanací velice tenkých obrazů, které neustále putují vnějším prostředím a následně působí na naše smysly (*Vitae* IX, 44, srov. Guthrie, 438-450; KRS, 549-551, Burkert 1977, Genson 1999). Podobně redukcionistickým způsobem jsou vysvětlovány i další smysly. Postulování fungování smyslů jako v konečném důsledku podobném doteku kritizoval jako absurdní jak Aristotelés, tak Theofrastos.

Výše řečené názory měly také vliv na Démokritovy úvahy o bozích a mezích jejich poznání. Považoval bohy za jakési obrazy, které z vnějšku přicházejí k lidem a mají pozitivní nebo negativní vliv; dokonce mohou i mluvit.¹⁵ Problém je nasnadě: jsou božstva pouze oněmi obrazy, které dokážeme někdy zachytit, nebo se jedná o emanace z nějakého zdroje? Pouze Klement Alexandrijský nám referuje o tom, že ony obrazy pocházejí z božské přirozenosti (*apo tés theiás úsiás*, DK 68 A 79). To by mohlo mít ale oporu ve skupině zlomků, které hovoří o ohnivě podstatě bohů. Aetios hovoří, že „bůh je duch v kulovitěm ohni“, a Tertullianus doplňuje, že „bozi vznikli s ostatním horním ohněm, jehož obrazem je podle Zenóna příroda“. (DK 68 A 74/1, 2; srov. Theofrastos, *De sensu* 63) Výše dva zmíněné názory se však nevylučují, protože Démokritos mohl chápat božstva jako totožné

¹² DK 68 B 171. Srov. DK 68 B 187, 223, a také Hérakleitův zlomek DK 22 B 119. Vlastos interpretuje dané místo tak, že *daimón* je k nalezení pouze v duši, nikde jinde, viz (Vlastos 1945, 582).

¹³ K otázce štěstí a slasti u Démokrita viz stať J. Annas (2002, 168-181).

¹⁴ Zásadní studií je zde stať J. C. Procopé (1989, 1990).

¹⁵ DK 68 B 166, viz Anaxagoras DK 59 B 11.

z oněmi *eidola*, které mají svoje vlastnosti díky své jedinečné kompozice, která ale stále dodržuje (alespoň částečně) zákony Démokritovy metafyziky.

Smrt duše. Démokritos nevyvodil z novějšího chápání ψυχή závěr, že tato entita musí být speciální druh posmrtné existence, jako je tomu u Platóna (*Gorg.* 523a–527a, *Phd.* 107c–115a, *Resp.* X, 614b–621d). Život duše končí se smrtí těla, ale na rozdíl od pozdějšího epikureismu chápal Démokritos proces smrti jako kontinuum, nikoliv jako ostrý předěl mezi životem a smrtí (Taylor 2007, 78). Je doloženo, že Démokritos napsal spis *O věcech v podsvětí* (Περὶ τῶν ἐν Ἄιδου),¹⁶ ale zdá se, že pozdější zachovatelé zlomků o celkovém obsahu tohoto díla nemají moc přehled. Zánik duše byl pravděpodobně velice běžnou představou v době Démokritova a později Platónova života; byl to naopak Platónův názor, že duše je nesmrtelná, který se naopak jeho současníkům musel zdát radikální a těžko uvěřitelný (jak potvrzují samy dialogy Platónovy, *Phd.* 70a, 77b, 80d a *Resp.* X, 608d). Posmrtná existence duše, tolik důležitá pro pozdější vývoj evropské kultury a myšlení nebyla v řecké antice vůbec ničím samozřejmým. Ve světě ovlivněném homérskou představou o bozích není místo pro úvahy o nesmrtelných duších *smrtelníků*. Na druhou stranu, démokritovský názor naprostého konce pozemské existence bez jejího pokračování (byť v radikálně odlišném prostředí a zbavené řady mohutností), také není v antice právě obvyklý, s výjimkou epikurejců.

Skupina Démokritových zlomků nám přináší zprávu, že těla mohou částečně vnímat i po smrti a někdy určitou dobu po smrti těla zcela obživnout. Jak ale uvidíme níže, jedná se pravděpodobně o nepochopení. Démokritovy šlo o to vyjádřit názor, že smrt je postupný proces, čehož důkazem by měly být jisté fyziologické procesy trvající i po smrti. Aetios nás zpravuje, že „Démokritos pak říká, že všechny věci mají podíl v nějaké duši, i mrtvá těla, poněvadž ta mají zřejmě stále podíl v jakémsi teplu a vnímání, arci většina se z toho rozplyne“ (DK 68 A 117/1). Zlomek B 1 z Proklova komentáře k Platónově *Ústavě* využívá Démokritův názor jako podporu pro obhájení nesmrtelnosti duše, podobně je tomu i v některých jiných fragmentech. V Proklem citované pasáži se objevuje názor, že smrt jednotlivce není jistá, ale může být zdánlivá. Dotyčný jednatel může oživit, protože „v oněch případech [návratu k životu] nebyla smrt, jak se zdá, zhasnutím celého tělesného života, nýbrž tělo omdlelo snad jakýmsi úderem a poraněním, *pouta duše však trvala ještě zakořeněna kolem míchy a srdce mělo jiskru života uloženu v hloubce*. A poněvadž to trvalo, stalo se tělo schopným oduševnění a znovu nabylo vyhasínajícího života“ (Proklos, *In rem.* 2.113.6 Kroll = DK 68 B 1).

Zachovatelem zlomku je novoplatonik Proklos, který jej zmiňuje ve svém komentáři k Platónově *Ústavě*, k místu pojednávajícím o mýtu o Érovi z X. knihy (konkrétně k úryvku z 614b). Zřejmým Proklovým cílem je snaha dokázat, že duše je nesmrtelná (Proklos, *Elem. Theol.*, 186-187, 207-210). Samotná historika samozřejmě ještě neříká nic o tom, zda je duše skutečně nesmrtelná. Tvrzení ohledně umístění duše v těle kolem mí-

¹⁶ *Vitae* IX, 46 = DK 68 A 33; srov. Hérakleitův zlomek z Plútarcha (*De facie in orbe lunae*, 943e = DK 22 B 98) a pro interpretaci Kratochvíl 2006, 164-165).

chy a srdce je pravděpodobně autentické a dává také dobrý smysl ve světle jiných Démokritových názorů. Přesto někteří autoři tvrdí (např. Gottschalk 1986), že Proklos převzal pouze myšlenku, že duše přežívá nějaký čas po smrti těla a poukazuje na místo v dialogu *Timaios*, kde je to morek, který poutá nejpevněji duši k tělu. Podobně tak další skupina zlomků hovoří o údajném Démokritově názoru, že mrtvá těla vnímají.¹⁷ Ale Démokritos chtěl zřejmě ukázat, že duše jsoucne tělesná neopouští tělo najednou, ale postupně, čehož důkazem jsou jím právě zmiňované jevy růst nehtů po smrti apod., ale jistě ne vnímání (αἴσθησις) jako takové. Souvisí to s jemu připisovanou naukou, že duše je „vyživována“ atomy z okolního vzduchu. Proto zlomky o smrti často hovoří o jakési formě posmrtného uchování duše u Démokrita. Ten však tím chtěl poukázat na to, že na základě jeho teorie lze jasně předpokládat existence vnímání ze strany mrtvých těl. Šlo mu o to pravděpodobně vyjádřit myšlenku, že určitá část duševních atomů zůstává i po „úniku“ duše z těla a jejím zániku, které si uchovávají některé životní funkce. Na podobný problém upozorňuje Epikúros, podle nějž atomy konstituující duši mohou v těle setrvat i po jeho zániku (smrti), ale vnímání jako takové se již vytratilo (*Ep. ad Herod.*, 65).

Názor, že Démokritos vskutku postuloval naprostý zánik duše po zániku těla, nalézáme tam, kde se hovoří o dalším z kuriózních názorů Démokrita, a to jeho rada nakládat mrtvé do medu, která má opět původ v mylném názoru, že tělo může být zachováno po smrti. Jak ale víme od podobně zaměřené pasáže u Lucretia je to výsledek snahy nepokládat formu, jakou jednotlivec zemřel, za podstatnou (*De rer. nat.*, III, 867-891). Proto ta podivná Varronova historka, že Démokritos radil nakládat mrtvoly do medu (DK 68 A 161). Na rozdíl od Démokrita Lucretius ve své básni rozliší duši na část racionální a neracionální, přičemž pouze ta druhá ze jmenovaných služek může být po nějaký čas aktivní i po rozplynutí atomů tvořící řídící část duše. Pro Démokrita i Lucretia je vnímání činností celého organismu (Lucretius, *De rer. nat.*, II, 910-914) a mají prostředky k tomu zamítnout vnímání po smrti těla, přičemž platí, že u Lucretia najdeme celou věc lépe konceptualizovánu. Rozdíl mezi nimi je důsledkem Démokritova názoru, že atomy duše jsou rovnoměrně rozptýleny po celém těle a nemají žádné lokalizovatelné centrum.

Strach ze smrti je spojen s absencí duševního klidu. I když je proces smrti delšího rázu, konečný důsledek pro nás je naprostý konec vnímání, který rychle následuje konec duše jako specifického souboru atomů. Forma smrti je lhostejná, protože posmrtný život je jen iluzí a proto nás nemusí zajímat, co se stane s naším tělem. Tento názor se stane později jedním ze základů epikurejské etiky, i když epikurejci budou trvat na ostrém přídělu mezi životem a smrtí (*Kyr. Dox. 2 = Vitae X*, 139; srov. Warren 2002, 199-200). Obsahem spisu Περί τῶν ἐν Ἄιδου pravděpodobně byl názor, že smrt a její různé formy pro nás z morálního hlediska nepředstavují hrozbu (viz níže).¹⁸ Tomu by také mohla

¹⁷ DK A 160/1, 2. S podobným názorem přišel již Parmenidés a částečně také Empedoklés, viz DK 28 A 46, DK 31 B 110. Jak ukazuje Guthrie (1978, 69), odkazující na Diogéna Laertia (*Vitae VIII*, 25-26), tento názor může mít původ v pythagorejské doktríně.

¹⁸ Je třeba si povšimnout (jak poznamenává Guthrie 1978, 436-438), zde i diskuse literatury k tématu), že Diogenés Laertios připisuje spis velice podobným názvem jak Protágorovy, tak Herakleidovy

odpovídat zpráva, že tento spis byl jedním ze dvou, za které byl Démokritos štědře odměněn od svých spoluobčanů v Abdérách.

Obsahem zlomku DK 68 B 1a je tvrzení, které nám dobře zapadá do výše nastíněného obrazu Démokritovy filosofie, tj. ukazuje správné pochopení smrti jako něčeho, co je nutné pro náš správně vedený život. Pozdně epikurejský filosof Filodémos v části svého spisu *De morte* píše: „S hnitím zase souvisí podle Démokrita, že se děsíme smrti pro představu zápachu a pro ošklivost, neboť k takovému stavu směřují stíny těch, kdo umírají se statným tělem a v kráse. A nedbají, že všichni, i ti, kdo jsou statní, jako byl Milón,¹⁹ stávají se zakrátko kostlivci a nakonec se rozkládají v první podstaty (εις τὰς πρώτας ἀναλύονται φύσεις) (...) Je tedy zcela liché rmoutit se, předvídáme-li, že náš pohřeb nebude okázalý a s mnoha diváky, nýbrž prostý a ledabylý (...) Potom kdykoliv přijde lidem na mysl představa smrti, zdá se jim neuvěřitelná. Proto neodvažujete se ani napsat závěť, bývají smrtí překvapeni a jsou nuceni podle Démokrita „být dvojí mysli“ (Filodémos, *De morte*, 29.27–30.11, 39.9–15 = DK 68 B 1a).²⁰ Zde můžeme vidět, že Filodémos správně pochopil podstatu Démokritovy nauky. I když nevíme zcela jistě, co ze zlomku můžeme přisoudit přímo Démokritovy, jeho snaha o rozptýlení obav z osudu naší mrtvoly po smrti by dobře zapadala do jeho myšlení.

Dalším zásadním fragmentem ohledně smrti duše je Démokritův fragment DK B 297, uchovaný u Stobaia: „Někteří lidé, nevědouce o rozkladu lidské přirozenosti (φύσεως διάλυσιν) a jsouce si vědomi svého ničemného života, trápí se po čas žití zmatkem a strachem a vymýšlejí lživé báje o tom, co bude po smrti.“ Gregory Vlastos tvrdí, že se jedná o první explicitní popření posmrtného života na evropské půdě a já se přikláním na jeho stranu (Vlastos 1945, 582 pozn. 27.). Je možné, že někteří pouze podávají lživé báje o životě po smrti, ale teoreticky by sám posmrtný život možný být mohl. To však není podle Démokrita možné, protože smrt znamená oněch všech funkcí duše, neboť zaniká spolu s tělem. Otázkou samozřejmě je, kdo by měli být oni „někteří lidé“ (ἐνιοὶ θνητῆς). Logicky se nabízí odpověď, že musí být opakem člověka poučeného, toho, koho „řídí rozvážný bystrozrak“, protože jinak si lidé vytvářejí „obraz osudu na zakrytí vlastní nerozvážnosti, neboť osud jen málokdy bojuje s nerozvážností“. (DK 68 B 119, srov. *Kyr. Dox.* 16, 17; Havlíček 2002, 14-15; Eisenberger 1970, 145 n. 10) Jsou to ti, kteří „zuří na hnoji“, obecně lidé, kteří si neumí užít svého života kvůli neopodstatněným obavám v životě, zejména ze smrti (DK 68 B 147, B 199-206). Zde můžeme sledovat analogii k Hérakleitově kritice ἄνθρωποι, většiny lidí, kteří nedisponují dostatečným poznáním. Můžeme to pozorovat na významném zlomku B 107 hovořícím o barbarských duších (βαρβάρους ψυχὰς) (DK 22 B 107, srov. Kratochvíl 2006, 272-273; Robb 2008,

Pontskému (*Vitae* V, 87 a IX, 55). Na druhou stranu, literární zprávy o posmrtném oživení měly jistou tradici. Většina badatelů se tak přiklání k autentičnosti Démokritova autorství v případě díla *O věcech v podsvětí*.

¹⁹ Srov. Ovidius, *Met.* XV, 228-229.

²⁰ Detailní rozbor zlomků podává Warren (2002, 194-197). Kontextem druhé části je rozbor otázky, zda je ctnostnější smrt v boji nebo smrt následkem nějaké nemoci.

144-155). Podobně tak Sókratés kritizuje své athénské spoluobčany nestarajících se o dobro vlastních duší (*Apol.* 29 b-d).

Pro Démokrita je nutnou součástí dobrého lidského života absence strachu ze smrti, její formy a našeho pocitu při umírání (DK 68 B 169). Osvobození se od strachu je jednou z podmínek dosažení rovnovážného stavu mysli, který se vyhýbá krajnostem – toto vše je v naší moci (DK 68 B 234). Navíc, ona přirozenost (φύσις), která je po smrti „rozpuštěna“, je společná všem lidem bez rozdílu. Peter Rose (1976) upozorňuje na to, že Démokritos a někteří sofisté konstantně používají slova φύσις právě proto, aby byly zdůrazněny společné znaky lidí a tedy odmítli vrozená privilegia aristokratických vrstev, což by opět dobře zapadalo do celkového tónu Démokritova filosofického poselství. Ke strachu způsobenému uvažováním o vlastní smrti musíme také zařadit skupinu zlomků DK 68 B 201–205, které všechny obsahují poučení, že hloupí lidé si nedokáží užívat života, protože si jej neváží díky neopodstatněné představě o její hrůznosti. Jak správně poznamenává J. Annas, racionální poznání vyznačuje skupinu lidí, která je odlišná od většiny díky svému správnému pochopení reality (Annas 2002, 178). Nikoliv pouze mít dostatek prostředků k životu, ale i duševní klid je pro Démokrita nezbytný pro individuální prosperitu a následně prospěch celé společnosti (téma podrobně rozvádí Warren 2007).

Závěr. V této práci jsem se snažil ukázat, že Démokritos zastával názor o naprosté destrukci lidské duše po smrti, a na rozdíl od starších předsokratiků s případně podobným názorem to však u něj mělo také jiný etický význam. Materialismus ohledně duše a její těsná spjitost s přírodními fenomény byl pevnou součástí řeckého myšlení od jeho počátků až po vystoupení Sókratovo a Platónovo, které natrvalo poznamenalo další historii vývoje filosofického uchopení problému ψυχή. Jejich působení nalézáme i u Démokrita, ale v dosti pozměněné podobě. Proto Démokritova postava znamenala alternativní východisko diskusím předcházejícím klasické období řecké filosofie, neboť tradiční asociaci duše s přírodními životními pochody dokázala spojit s uceleným metafyzickým rámcem atomistické teorie. Atomistická teorie nebyla samozřejmě prosta některých zásadních problémů, přesto však představovala odlišný způsob nazírání skutečnosti vůči platónsko-aristotelské tradici, která byla nucena na atomistickou výzvu reagovat, což se vlastně v obecné slova smyslu nezmění po velkou část antiky, neboť na Démokrita později významně navázal Epikúros a jeho následovníci. Přestože na rozdíl od nich Démokritos trval na svém názoru, že smrt neznámá ostrý předěl a nepřichází vždy okamžitě (lépe by bylo jí tedy označit za proces), shoduje se s nimi v zásadním bodě, že nakonec dochází k naprosté destrukci duše a naše smyslové vnímání je tímto natrvalo přerušeno. Démokritova originalita tkví ve spojení této myšlenky s názorem, že zánik duše je třeba chápat jako nevyhnutelnost, která nám nepřináší újmu. Je to naopak přílišný strach ze smrti, který v nás vyvolává negativní pocity a vášně, které se mohou stát významnou překážkou na cestě k dobře prožitému životu.

Literatura

- ANNAS, J. (2002): Democritus and Eudaimonism. In: W. Caston – D. Graham (eds.): *Essays in Honour of Alexander Mourelatos*. Aldershot: Ashgate, 168-181.
- BARNES, J. (1982): *The Presocratic Philosophers*. London and New York: Routledge.
- BERRYMAN, S. (2002): Democritus and the Explanatory Power of the Void. In: W. Caston – D. Graham (eds.): *Essays in Honour of Alexander Mourelatos*. Aldershot: Ashgate 2002, 183-191.
- BURKERT, W. (1977): Air-imprints or eidola: Democritus' aetiology of vision. *Illinois Classical Studies*, 2, 97-109.
- DIELS, H. – KRANZ, W. (Hrsg.) (1951): *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Berlin (= DK).
- HOMÉR (1934): *Ílias*. Přel. O. Vaňorný. Praha: Jan Laichter.
- DIOGENES LAERTIUS (1972): *Lives of Eminent Philosophers*. Ed. R. D. Hicks. Cambridge: Harvard University Press.
- EISENBERGER, H. (1970): Demokrits Vorstellung vom Sein und Wirken der Götter. *Rhein. Mus. F. Philol. N. F.* 113, 141-158.
- FURLEY, D. (1967): *Two Studies in the Greek Atomists*. Princeton.
- FURLEY, D. (1993): Democritus and Epicurus on Sensible Qualities. In: Brunschwig, J. – Nussbaum, M. (eds.): *Passions and Perceptions*. Cambridge, 72-94.
- GENSON, T. (1999): Democritus against reducing sensible qualities. *Ancient Philosophy*, 19, 201-215.
- GOTTSCHALK, H. (1986): FV B1: An Amputation. *Phronesis* 31, 90-91.
- GUTHRIE, W. K. C. (1978): *History of Greek Philosophy II*. Cambridge: CUP.
- HAVLÍČEK, A. (2002): Péče o duši u Démokrita. *Reflexe*, 23, 5-22.
- HÉSIODOS (1990): *Zpěvy železného věku*. Praha: Svoboda.
- JOHNSON, H. J. (1967): Three Ancient Meanings of Matter: Democritus, Plato, and Aristotle. *Journal of the History of Ideas*, 28 (1), 3-16.
- KAHN, Ch. (1985): Democritus' Moral Psychology. *American Journal of Philology*, 106, 1-32.
- KIRK, G. S., RAVEN, J. E., SCHOFIELD, M. (2004): *Předsókratovští myslitelé*. Praha: Oikúmené (=KRS).
- KRATOCHVÍL, Z. (2006): *Dělský potápěč k Hérakleitově řeči*. Praha: Hermann a synové.
- LESZL, W. (2007): Democritus' Work: From their Titles to their Content. In: A. Brancacci – P. Morel (eds.): *Democritus: Science, the Arts, and the Care of the Soul*. Leiden: Brill, 11-76.
- LIDDELL, H. G., SCOTT, R. (1996): *A Greek-English Lexicon*. 9th edition. Oxford: Clarendon Press.
- LONG, A. A., SEDLEY, D. (1987): *Hellenistic Philosophers*, vol I. Cambridge: CUP (=LS).
- LUCRETIUS (1971): *O přírodě*. Přel. J. Nováková. Praha: Svoboda.
- OVIDIUS (1935): *Proměny*. Přel. F. Stiebitz. Praha: Jan Laichter.
- PASNAU, R. (2007): Democritus and Secondary Qualities. *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 89, 99-121.
- PATOČKA, J. (1999): *Démokritos a Platón jako zakladatelé evropské metafyziky*. In: I. Chvatík – P. Kouba (ed.): *Péče o duši II*. Praha: Oikúmené, 356-369.
- Platonis Opera* (1907). Ed. J. Burnet. Oxford.
- PROCLUS (1933): *The Elements of Theology*. Ed. E. R. Dodds. Oxford: Clarendon Press.
- PROCOPE, J. P. (1989): Democritus on Politics and the Care of the Soul. *Classical Quarterly* 39, 307-331.
- PROCOPE, J. P. (1990): Democritus on Politics and the Care of the Soul: Appendix. *Classical Quarterly* 40, 21-45.
- ROSE, P. (1976): Sophocles, Philoctetes and the Teachings of the Sophists. *Harvard Studies in Classical Philology*, 54, 49-105.
- ROBB, K. (2008): *Pyché a logos: historický počátky pojmu duše*. In: Pokorný, M. (ed.): *Hérakleitos z Efesu. Zkušenost a řeč*. Praha: Filosofía, 121-168. *Řečtí atomisté*. Přel. K. Svoboda, doplnil a upravil M. Mráz. Praha 1980.

- SEDLEY, David (1982): Two Concepts of Vacuum. *Phronesis*, 27 (2) 175-193.
- TAYLOR, C. C. W. (1997): Anaxagoras and the Atomists. In: TAYLOR, C. C. W. (ed.): *From the Beginning to Plato: Routledge History of Philosophy, Vol. I*. New York: Routledge, 208-243.
- TAYLOR, C. C. W. (1999): *The Atomists: Leucippus and Democritus*. Toronto.
- TAYLOR, C. C. W. (2007): Democritus and Lucretius on Dying. In: A. Brancacci – P. M. Morel (eds.): *Democritus: Science, the Arts, and the Care of the Soul*. Leiden: Brill, 77-86.
- VLASTOS, Gregory (1945/46): Ethics and Physics in Democritus. Part. 1. *Philosophical Review*, 54, 578-592; part 2. *Philosophical Review*, 55, 53-64.
- WARREN, James (2002): Democritus and the Epicureans on Death and Dying. *Classical Quarterly*, 52, 193-206.
- WARREN, J. (2007): Democritus on Social and Psychological Harm. In: A. Brancacci – P. M. Morel (eds.): *Democritus: Science, the Arts, and the Care of the Soul*. Leiden: Brill, 87-104.

Stanislav Myšička
Katedra politologie FF UHK
Nám. Svobody 331
500 03 Hradec Králové
Czech Republic
e-mail: stanislav.mysicka@uhk.cz